

BORSI-KÁLMÁN BÉLA

SZABAD GYÖRGY

„PROBLÉMAÉRZÉKENYSÉGE”

EGY TÉMAVÁLASZTÁS TÜKRÉBEN

Emlékfoszlányok egy iskolateremtő történeiszprofesszor alakjáról

■ Szabad György nevét, úgy emlékszem, 1969 kora őszén hallottam először, de ebben egészen biztos nem lehetek. Megtörténhet, hogy már 1968 őszén szóba került, amikor az egyik későbbi neves Szabad-tanítványt, Dénes Iván Zoltánt kísértem rendszeresen haza az Eötvös Collegiumból a Keleti p.u. környéki Rákóczi úti otthonáig.¹ DIZ 22 éves volt, harmadéves filozófia-történelem szakos hallgató, e sorok írója pedig „gólya”: alig múlt 20 esztendő akkor. Mi tagadás, Ivánnal (aki egy időben alighanem a legközelebb állt valamennyiünk közül közös mentorunkhoz) folytatott „beszélgetéseink” meglehetősen egyoldalúak voltak: ő kifejtette nézeteit valamilyen társadalomtörténeti, politikai vagy filozófiai témáról, én pedig erősen figyelve körmondataira, szájátva hallgattam. Ennek az volt a fő oka, hogy noha csak két évvel volt idősebb nálam, tudása, olvasottsága s főként filozófiai alapozottságú történeti műveltségének rendszerezettsége nagyságrendekkel haladta meg az én akkori, igen szerény ismereteimet.

Mentségemül utólag is csupán annyit hozhatok fel, hogy – eléggé rendhagyó módon – én az idő tájt (egészen pontosan 1968. augusztus eleje és 1970. március vége között) első- és másodéves nappali tagozatos egyetemistaként nap mint nap a Ferencvárosi Torna Club, a leghíresebb, akkor még világklasszisokkal teli magyar focicsapat tréningjeit látogattam. E tizenkilenc hónap „tapasztalatai” nem tartoznak szorosan ide,² de két, e tényből következő „fejlemény” talán mégis. Ad/1: sem időm, sem energiám nem maradt arra, hogy a bölcsészlet elemi követelményeinek teljesítésén túl bármiben is elmélyedjek; ad/2: a rendkívüli fizikai igénybevétel jelentő mindennapi edzések miatt nem tudtam bekapcsolódni az Eötvös József Collegium – ahová ’68 szeptemberében fölvettem – mindennapi közösségi életébe sem... Ez némelyekben kérdéseket vetett fel, hogy ilyen körülmények között „méltó” vagyok-e egyáltalán arra, hogy a híres *alma mater* tagja maradhassak, kivált amikor 1969 végére elkészült Budaörsön az ormotlan munkásszállóból átalakított vadonatúj egyetemi internátus, ahová a tanulmányaikat tessék-lássék módon végző „felesleges embereket” 1970 januárjában kiköltöztették.

*

De az eleve kétéves késéssel megkezdett egyetemi tanulmányaim okozta lemaradáson túl volt még egy „alibim”, amelyet dióhéjban szintén érintenem kell, hogy Szabad György döntő (elhatározó) szerepét szakmai életutam alakulására kellőképpen kidomboríthassam: családunk mindössze hat-hét évvel korábban, 1962 nyár derekán települt át Észak-Erdélyből Magyarországra, vagyis nekem igen csekély idő jutott a szerves honi beilleszkedésre. (Természetesen nem tudhattam, hogy Szabad György maga is kislíuként, nyolcévesen kezdett új életet a trianoni Magyarországon, mert egy nemzedéknyi idővel, épp három évtizeddel előbb az ő családja is elhagyni kényszerült Arad környéki, majd kolozsvári szűkebb pátriáját, s azt sem, hogy atyjának éppen úgy meggyűlt a baja a nagyromán sovinizmussal, akarcsak az enyémmek!³) Ennélfogva hazai „szocializáció” erőltetett menetben, több színhelyen zajlott, de csak Sárospatakon tölthettem huzamosabb időt, ám 1962–1965 között az sem volt több három kurta esztendőnél. Akkor még az sem jutott el tudatomig, hogy épp a „klasszikus” Kádár-éra hajnalán kerültem át az „anyaországba”, s az „Óhaza” (a „fejlett szocializmust” építő „népi demokratikus” Románia) feneketlen bugyraiban a „Groza Péter” és „Gyorgyu Dézs” nevével fémjelzett zord, de viszonylag mégis elviselhető „hosszú évtized” (1947–1964) után már javában készülődött az erdélyi, bánági és partiumi magyarság számára még veszjóslóbb ceauscui „aranykor”.⁴ S ha ehhez a sűrűn ismétlődő, kényszerű környezetváltozás-

hoz a futballista ábrándokkal együtt járó fizikai és lelki megpróbáltatásokat is hozzávesszük, könnyen belátható, mekkora zűrzavar uralkodott az én zsenge tudatomban. A szó szoros értelmében alig lehetett „fogalmam” róla, hogy ’68 őszén, majd 1969 tavaszán/nyarán (s elvéte később is) a hosszúra nyúlt esti séták során miről is értekezik Dénes Iván Zoltán leendő eszmetörténész, aki, ezt épp most tudtam meg: már akkoriban is Szabad György beszélgetőtársa, lényegében máris tanítványa volt, akárcsak Nagy József Zsigmond⁵ és még jó néhányan immár korosodó nemzedékünkbelől. (Itt a tárgyilagosság kedvéért rögtön le kell szögez-nem, hogy – valószínűleg vonatott „indulásom” s később háromszori diplomáciai kiküldetésem következtében is⁶ – sohasem kerültem vele olyan bensőséges viszonyba, mint DIZ, Gergely András, Miskolczy Ambrus és Frank Tibor.)

*

Utólag belegendolva: amolyan „köztes állapotban” lehettem: eredeti partiumi (szinérváljai és szatmári) közegetől, a *kisebbségi léhelyezettől* már elszakadtam, de a legnagyobb jóindulattal sem állíthatom, hogy az „anyaország” biztos fogódzókat és szilárd támpontokat ígérő (*többségi*) értelmiségi társadalma nyugalmasnak remélt kikötőjébe megérkeztem volna. Arról pedig végképp halvány sejtelmem sem lehetett, hogy mindaz, amelynek összességét „magyar szellemi életnek” nevezzük, korántsem volt valami idilli, „paradicsomi” állapot. Épp ellenkezőleg: 19. és 20. századi történelem- és társadalomfejlődésünk – Szabad György egyik kedvelt kifejezésével: *polgári átalakulásunk*⁷ – visszasságai miatt (s következtében) állandó viták szabdalták, s szereplőit, résztvevőit (divatos szóval: ’aktorait’) már akkortájt is mély ideológiai és érzelmi árkok választották el egymástól, illetve egymást bizalmatlanul méregető *szekértáborokba* osztották, szorították, címkézték őket (s persze ők is egymást), akárcsak napjainkban. Persze az is igaz, hogy ezt a fortyogó vulkánt lefedte, eltakarta, mondhatni elöntötte a vulgármarxizmus kötelező szakzsargonja, s ez egyszersmind még nehezebbé tette a *kívülről és alulról jövők* számára az eligazodást, a sorok közötti és mögötti olvasást. Annak, aki emez örvénylő (kismagyar) „valóságban” valamelyest is tájékozódni próbált, révkalauzokra, sőt világitótoronyra volt szüksége. S még így is nagyon könnyen eltévedhetett, vagy rosszul választhatott.⁸

*

De lépünk közelebb témánkhoz: mivel románul óvodáskoromtól beszéltem, boldogult apám javaslatára 1967-ben történelem–román szakra jelentkeztem,⁹ s eléggé kalandos körülmények között (tizenny hónapos hódmezővásárhelyi „előfelvételis” katonáskodás után) ’68 őszén bejutottam az ELTE Román Filológia Tanszékének elvileg a gyulai *Nicolae Bălcescu* román tannyelvű gimnázium végzős növendékei számára fenntartott egyik privilegizált helyére. S ami szellemi pallérozódásom szemszögéből legalább annyira fontos, egyszersmind – mint főntebb már utaltam volt rá – az Eötvös József Collegiumba benyújtott lakhatási kérelmemet is kedvezően bírálta el Tóth Gábor igazgató úr, így 1968 szeptemberétől a legfranciásabb magyar felsőoktatási intézmény Ménesi út 11–13. szám alatti patinás épületének lakója lehettem. Persze még csak nem is sejtettem: ez sem volt a pusztá „véletlen” műve: az Eötvös Collegium Diákbizottságának ’68 tavaszán/nyarán már évek óta igen aktív és befolyásos tagja volt Nagy József Zsigmond negyedéves történelem–filozófia szakos historikuspalánta, akinek szeme megakadt a partiumi eredetű jelölt folyamodványán.¹⁰ Ő volt az, aki javasolta felvételemet. S persze arról is csak jóval később értesültem, hogy Nagy Jóska igen jó barátságban volt az ugyancsak történelem–filozófia szakos Gergely Andrásal, továbbá DIZ-zel, s ez utóbbi, teljesen egyvásúak lévén,¹¹ meglehet, a Collegium (egyszersmind az MTA Irodalomtudományi Intézete) könyvtára legendás szabadpolcos rendszere¹² mellett, épp ómiattuk járt föl oly gyakran a Ménesi útra. Talán mondanom/írnom sem kell, hogy mindhárman Szabad-tanítványok voltak, s az élete egyik legjobb formáját futó, nagydoktori disszertációját épp akkoriban viharos körülmények között megvédő, már akkor karizmatikus kisugárzású (akkor még) fiatal egyetemi oktató (s leendő politikus) elkötelezett hívei s későbbi hűséges barátai.

Innentől kezdve mondhatni már-már „sorsszerű” volt – csak éppen én nem tudtam róla –, hogy Szabad György vonzáskörébe kerüljek, mert a főntebb említett „triumvirátus” (már-mint Nagy József Zsigmond, Dénes Iván Zoltán és Gergely András, talán mások is) kieszközölte, hogy az akadémiai doktori címét frissen megszerzett, professzori kinevezésére váró egyetemi docentet meghívják az Eötvös Collegium rangos tanári karába. Tóth Gábor és a Diákbizottság tagjai (s kivált annak elnöke, a pesti Eötvös Gimnázium leendő agilis igazgatója: Doba László) szívós aprómunkával s erős ideológiai ellenszélben épp akkoriban állították talpra a Collegium híres, speciális képzést s valódi többlettudást nyújtó szakkollégiumi rendszerét,¹³ amelyet – felsőbb utasításra – 1950 körül vertek volt szét a rákosista hatalom „helyi” megbízottjai.¹⁴ Eötvös-kollegistának lenni és „speckolra” járni egyet jelentett: másodéves korától mindenkinek illett, sőt *kell*t is szakkollégiumi tárgyat választania s egy inten-

zív felsőfokú nyelvtanfolyamot elvégeznie. *De ehhez a Ménési úti műintézményben kellett maradni*, s ez, mint jóval később megtudtam, ha hajszálon múlt is, *végül is sikerült!*¹⁵

*

Ha most, közel fél évszázad után megpróbálom tárgyilagosan felidézni, mi volt a „baj” velem, akár egyetlen mondatba belesűrítetem: hét év magyarországi sodródás/hányódás után éppen azokban a hónapokban kerültem totális identitásválságba, irányítumet elveszítettem, nem tudtam, mitévő legyek, merre keressem a kiutat. Addigra, 1969 augusztusára, nyilvánvalóvá vált számomra, hogy a futball, legalábbis *az a futball*, amely a Kádár-kori Magyarország álságos viszonyai között épp azokban az években – 1966 és 1970 között – vált dominánssá, amikor én „próbálkoztam”, nem nekem való. Egész egyszerűen nem bírtam el a ketős, fizikai és lelki terhet, amely ezzel a létformával járt, nem is beszélve a tanulmányaim kényszerű „hanyagolása” miatti állandó belső vívódásokról. Ráadásul az is kiderült, hogy a „közeg” (persze saját „másságom” miatt is) nemigen fogad be, sőt némi „türelmi idő” után ki is vet magából. Egyszer és mindenkorra eldőlt: nem lehetek hivatásos futballista!¹⁶

De vajon, tamáskodtam, négy elherdált év s tömérdek kárba vesztett energia után *történezs lehetek-e még?* Ez volt a kérdés, amelyre kétségbeesetten kerestem a választ, nagyon is jól tudván, mekkora hátrányba kerültem nálamnál jóval céltudatosabb és szorgalmasabb pályatársaimmal szemben (és szemében).

És ekkor, 1969 szeptemberében, számomra a lehető legjobbkor érkezett (akárcsak a mesében) a „mentőőv”: Szabad György személyében.

*

Mint főntebb körvonalaztam már: másodéves Eötvös kollegistaként '69 őszén nekem is speciális kollégiumi szaktárgyat kellett felvennem, s némi habozás után Nagy József Zsigmond noszogatására Szabad György kollégiumát választottam, aki épp az év októberében védte meg nagydoktori disszertációját a Kossuth-emigrációval kapcsolatos monumentális alapmunkájával, amelynek főcíme *A forradalom és a kiegyezés választóján, 1860–61* (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. 644 oldal) volt. (Hely hiányában csupán jelzem: ezt tartom mindmáig a Kossuth-emigráció terjedelmes szakirodalmá kimagaslóan legjobb művének. Senki sem mozgatót és rostált meg, azóta sem, ekkora, eredeti forráskutatáson alapuló levéltári anyagot! Igaz, nem írt ennyi – sokak számára fárasztó és idegesítő –, összesen 2435 lábjegyzetet sem.) Teljesen zöldfülű és még „körön kívüli” lévén, erről nem értesültem: nem voltam jelen például Szabad György rendhagyó akadémiai védésén, ennél fogva akkor még nem tudhattam, milyen heves, szakmainak álcázott támadások érték „ellenlábásai”, főként az őt engesztelhetetlenül, mondhatni „zsigerből” gyűlölő néhai Lukács Lajos (1922–1998) részéről, s milyen imponáló eleganciával ríposztzott a méltatlan, nemegyszer övön aluli gyanúsítgatásokra és „címkézésekre”. Mármost hogy „nem marxista”, továbbá, már később és alattomosabban: „nem látja a fától az erdőt” (vagyis, pártosabban fogalmazva: összezaggyválja a „jelenséget” a „lényeggel”), ergo – sugallták – (nagy magyar) „nacionalista” volna.¹⁷ Egyelőre, bár egyre fogyó lelkesedéssel (s jóvátehetetlenül megsebzett „focista önképpel”) *még mindig* az FTC II. tréningjein mulattam/fecséreltem a drága időt!

Szabad György „speckoljának” címe *Kollégiumi történelmi szakóra* volt, és heti két gyakorlati foglalkozásból állt, amelyet, ha jól emlékszem, 1969 és 1971 között négy szemeszteren át a könyvtár egyik félreeső olvasójában tartott – már nem tudom, hetente, vagy csak kéthetente. Társaim közül Fröhlich Idára, Zsurka Ágnesre és Vissi Zsuzsára emlékszem; meglehet többen voltunk. (Úgy rémlik, voltak „bejárók” is: Bak Borbála, Sudár Kornélia, Soós László leendő levéltáros, esetleg mások is.)

Mindig saját kutatási anyagát tartalmazó, nagy, barna színű bőrtáskával érkezett, s onnan halászta ki a sárguló eredeti dokumentumokat, amelyeket közösen igyekeztünk kislabiláználni és értelmezni. (Horváth Boldizsárról, Eötvös Károlyról, Lónyay Menyhérről, Podmaniczky Frigyesről, Falk Miksáról, Kecskeméthy Aurélról s a kor megannyi jeles figurájáról akkor hallottam először.) Így próbálta velünk a kutatói pályát megszerettetni, egyszerűsmind az alapvető készségeket és fogalomkészletet belénk plántálni. Tőle hallottam akkor, s egy életre meg is fogadtam: ha írás, szerkesztés avagy lábjegyzetelés közben elbizonytalanodik a „szerző”, akkor azonnal az eredeti forrást kell újra elővenni s újfent tüzetesen ellenőrizni a nevet, állítást vagy adatot. Csakis így lehet minimálisra csökkenteni a hibalehetőséget, hiszen az ember feje „nem káptalan”, bárki tévedhet. Viszont a hibás adat, hibérthető, pongyola fogalmazás, kivált annak áthagyományozása már a mindenkori írástudó felelőssége. Arra is nyomatékosan felhívta a figyelmünket, hogy mindig hagyjunk magunknak néhány napot kéziratleadás előtt, mert „bármikor közbejöhet egy nátha” vagy bármi más, a kapkodás pedig óhatatlanul újabb tévedések és pontatlan mondatfűzések forrása (lehet). Emlékezetem szerint pályatársairól nem nyilatkozott, elődei közül is csupán Jancsó Benedekről (1854–1930) eresz-

tett meg egy rosszrajú, gunyoros megjegyzést, melynek értelme az volt, hogy bizony a nagy „románszakértő” nézetei kicsit avítottak már. (Nem fejtette ki viszont, hogy mire gondolt.)

*

De milyenek is láttam, pontosabban „érzeltem” Szabad Györgyöt?

E kérdés megválaszolásához tudni kell, hogy mindig kifogástalan öltözékben és nyakkendőben járt; úgy rémlik, hogy a barna és a szürke színt részesítette előnyben, ünnepelesebb alkalmak esetén pedig sötétkék ruhát és a hozzá illő kravátlit viselt. S zöldes-szürke, bő esőkabátot és kalapot, ha esett az eső, vagy fújt a szél. Pulóvert egyszer sem láttam rajta, még akkor sem, amikor, mindössze egyetlen alkalommal, valamikor a nyolcvanas évek végén Budakeszi úti lakásán, már nem emlékszem milyen ügyben, meglátogathattam. Talán az obligát öltönyt teszi, hogy a magam részéről kezdetben kicsit merevnek, mesterkéltnek éreztem, noha mindig mindenkiel barátságos volt, ha olykor távolságtartó is. Utólag is úgy vélem, hogy az öltönyt máz és egyfajta páncél volt számára: a benne nagyon mélyen lakozó s a legjobb értelemben vett „magyar úriemberség” kifejeződése,¹⁸ amely a kor szándékosan „proletarizált” egyenlősítő hirdető „micisapkás” (elvtársi) világában tartást s valamiféle tiltakozást egyaránt jelentett. Azt hiszem, megvolt benne amaz ösztönös emberismeret is, amely eredendő jóhiszeműsége ellenére megóvta a komolyabb melléfogásoktól, ámbár gyermekteleg naivitását még idősebb korában sem vesztette el. Összefoglalva úgy is mondhatnám: nyitott, kíváncsi, empatikus, szerfelett rokonszenves személyiség volt, fürkésző szemmel vizslatta: kiben mi lakozik, s rendkívül okos emberként ehhez szabta mindenkori viselkedését. Egyszerűen, akárha egy kiváló labdarúgóedző, mindenkinek megadta az esélyt, hogy a benne lakozó legjobb tulajdonságokat, képességeket kihozza magából. Mármost a „csapat” (a köz) érdekében. Számomra az is nagyon szimpatikus volt, hogy óriási tudásbeli fölénye ellenére a leendő „kollégát” látta bennünk, s úgy is kezel minket. Tőle hallottam ebben az összefüggésben azt a mondást, hogy „mindenki tarsolyában hordja a marsallbotot”, s azt is megfogalmazta, hogy nem lehet tudni, „miből lesz a cserebogár”, továbbá hogy a „kor nem érdem, hanem állapot”: a tanítványok és pályatársak elismerését egyenletes jó teljesítménnyel, feddhetetlen erkölcsi tartással és megbízhatósággal kell kiérdemelni. Nekünk is elmondta, amit aztán a *A történész felelősségéről* című kisesszéjében¹⁹ tételelesen is kifejtett: mindent újra és újra át kell módszeresen vizsgálni, s ha az idő elérkezik, nem szabad félni a „perújrafelvételtől”, a merésznek ható, tabukat döntő friss következtetések levonásától. Ellenkezőleg, ez a történész valódi hivatása, mi több: maga a (nagybetűs) történelmi *Igazság* hiteles és elfogulatlan feltárására és felmutatására hivatott történetírás *igazi feladata*.

Az már csupán utólagos „okoskodás” részemről, noha bárki megfigyelheti: egyáltalán nem mindegy, hogy egy professzor, különösen ha „iskolateremtő” ambíciói vannak (vagy – miként Szabad György esetében – *a Sors erre a szerepre predestinálja*), milyen állandó s nem változtatható imázst épít/alakít önmagáról. Azt hiszem, nem túlzok, ha azt állítom: Szabad György a mi nemzedékünk számára valósággal megtestesítette a *történeztanprofesszor* alakját, habitusát. Nem csoda, hogy sokan tekintettük példaképünknek, némelyikünk még jellegzetes tartását, „döngő lépteit” is ösztönösen utánozta.²⁰

*

A hajdani kollégiumi szakszemináriumra visszatérve: Szabadnak az volt a szokása, amit később én is átvettem mint tanítvány, majd egyetemi oktató, hogy kirakott egy A4-es lapot az asztalra, amely körbejárt, és mindenkinek föl kellett írnia rá *saját kezűleg* a nevét, szakpárosítását, évfolyamát, tanulócsoportját, továbbá azt: milyen idegen nyelveken olvas, *mivel foglalkozik*. Már akkor is gyanítottam, s nemrégiben ezt valaki határozottan megerősítette: azért kellett a kézírás, hogy a levéltárosként grafológiai jártasságot is szerzett tudós alaposabban fel tudja térképezni diákjai képességeit és habitusát.

Én az utolsó kérdésre az igazságnak megfelelően csak azt válaszolhattam: *semmivel!* Ez a spontán, talán kicsit nyeglének, akár kihívónak is ható, ám őszinte „közlés” valószínűleg meglephette, talán el is gondolkoztatta, nem tudhatom. Tény viszont, hogy „jól vette a lapot”, mert a következő óra után (ez utólagos becslésem szerint ’69 októberének első napjaiban lehetett) félrehívott, és – emlékezetből idézem – a következőket mondta: „*Nézzé, fiatalember, kutatásaim során találkoztam két román politikus nevével, akik, úgy rémlik nekem, nem egészen olyanok, mint a többiek. Valahogy másképpen gondolkoztak, és másképp is viselkedtek a magyarokkal kapcsolatban, mint nemzedéktársaik. Mivel maga tud románul, volna-e kedve utánanézni, hogy mi lehet ennek az oka? Ha igen, akkor megkérem, írja hozzám a szakdolgozatát.*”

Alexandru Ioan Cuzáról (1820–1873) és Mihail Kogălniceanuról (1817–1891) volt szó. Mindketten moldvaiak (közelebbről a rendies jellegű moldvai köznemességből, a polgári érdekű középbajárságból származtak), és valóban a 19. századi (és az egyetemes) román történelem legnagyobb alakjai közé tartoznak.

Mit mondjak/írjak: „köpni-nyelni nem tudtam”, olyan váratlanul ért az egész, s utólag is szinte hihetetlen: kora egyik legnagyobb élő magyar történésze (ezt persze csak utólag tudatosítom) *engem*, az önértékelési zavarokkal – s az időpocsékolás miatt súlyos lelkiismeret-furdalással – küzdő, huszonegy esztendő, „nyeretlen kétévest” – egy kallódó, frusztrált futballista „önjelöltet” – kér fel egy fontos, akár „nemzetpolitikailag” is értékelhető *tudományos probléma* szakszerű megoldására.

Mert a teljes igazsághoz az is hozzátartozik, hogy Kogálniceanuról addig nem is hallottam, s Cuza nevét is csak azért ismertem, mert addigra ő a román nemzeti mitológia egyik kulcsfigurájaként az 1918-as nagyromán „nemzeti (újra)kiteljesedés”²¹ első stációját jelentő 1859. január 24-i „kis egyesülés” – Moldva és Havaselve adminisztratív egységesítése – révén már bekerült a román köztudatba és panteonba a leendő *Románia* egyik „atyja” lévén: idealizált képmása számos helyen ki volt függesztve, egyebek között keleti szomszédaink fizetőeszközének 50 lejes címletén is látható volt. Mi több, s ez azért megint kicsit „sorsszerűnek” hat: az eszmélkedésem színterét jelentő, Kandó Sándor dédapám által a színérváraljai zsidó negyedben a milleniumi esztendőek táján építtetett, rozoga családi ház az állomást a főtérről összekötő hajdani „Vasút utca” (leánykori nevén: „Árpád út”) 41. száma alatt volt, amelyet 1944 után (lehet, hogy már a két világháború között is) *Strada Cuza Vodă* névre kereszteltek!²²

Nomen est omen.

*

Utólag rekonstruálni próbálva Szabad György számomra váratlan és nagyon megtisztelő felkérését, ennek azért volt/lehetett racionális magva: ő ismerte a Kossuth-emigráció történetét ától cettig, s akkoriban, mint mondani szokás, nagyon „benne volt még az anyagban”. Főként az 1859–61-es esztendőkről volt szerteágazó tudása, de természetesen a későbbi éveket meg az előzményeket is forrásszinten ismerte. Románul viszont, mivel túlságosan fiatalon hagyta el szülőföldjét, nem tanulhatott meg, olaszul, angolul, németül, latinul természetesen tudott, legalábbis olvasott. Elmélyült levéltári kutatásai során néhány olyan dokumentum került a kezébe, melyekből kiviláglott, hogy bizony Cuzáék, a Kossuth-emigráció, az akkori román–magyar egyezkedések – ez egy szerfölött érdekes kérdéskör, hogy itt sok olyan dolog rejtőzhet még, melyekről igen keveset tudunk, de amelyek később a román–magyar viszonyt olyannyira összekuszáltak. Volt egy olyan – *igaznak bizonyult* – sejtése is, hogy talán itt lehetne megragadni azokat a szálakat, melyek aztán elvezethetnek a későbbi negatív fejlemények jobb megértéséhez. Kapóra jött neki az én témátlanságom.

„Ezt tudnám javasolni, mit szól hozzá?” – kérdezte, kutakodó tekintetét rám emelve.

Azonnal, gondolkodás nélkül igent mondtam, határozottan éreztem: életem talán legnagyobb esélyét kaptam meg, amely, ha jól sáfárokodom vele, minden korábbi csalódásomért (főként a meghiúsult futballkarrierért) kárpótolhat.

De hogyan kezdjek hozzá? A szerencse itt is mellém szegődött, már a témaválasztás után elkezdtem tudatosabban válogatni a lehetőségek között, s ezek sorában a legkomolyabb ösztökélést Kósa László leendő akadémikus csaknem konspiratív körülmények között tartott, kelet-közép-európai témájú, Eötvös kollégiumi szemináriumára jelentette. 1970 elején itt találkoztam a nálam mindössze fél évvel idősebb Miskolczi Ambrussal, aki David Prodan nagynevű erdélyi román történész egyik főművéről, a *Supplex Libellus Valachorum* című, több kiadást is megért alpművéről tartott érdekes kiselőadást. Benne igazi sorstársra leltem, mert gyermek- és kamaszkorát ő is Romániában töltötte, akárcsak én. Persze az is igaz, hogy ő Belső-Erdélyben, közelebbről Marosvásárhelyen, ahol bajai születésű atyja, Miskolczi Dezső akadémikus (1894–1978) kora egyik legnevesebb agykutatója, a híres Orvosi Egyetem rektora volt.

Márpedig Vásárhely az ötvenes-hatvanas években (akárcsak a partiumi nagyvárosok: Szatmár, Nagyvárad és Arad s némileg még Kolozsvár is) még „magyar város” volt²³ – ellentétben Színérváraljával, amely alig húsz-huszonöt százaléknyi magyar nyelvű és tudatú lakosságával már akkor is szórványoknak számított. Mégis több volt a hasonlóság, mint a különbség pályakezdésünkben, jóllehet ő nálam sokkal tudatosabban készült a historikusi hivatásra és – családi mintákat is követve – jó öt-hat évvel korábban kezdte a mélyfúrást a román történelem múltjába. Tőle szereztem meg az alpmunkák címét, amelyeket önzetlenül megosztott velem, s azokon módszeresen át is rágtam magam.

Mindazonáltal a biztató kezdet ellenére meglehetősen kishitűen vágtam bele a feladatba, hiszen, mint említettem, szinte semmiféle alapismeretem nem, lemaradásom viszont tetemes volt. De akkorra már (a családi örökségnek számító konokságon kívül) más sanszom nemigen maradt, s Szabad professzor nagyon szigorú ember hírében állt. Ez az oka annak, hogy hosszú hónapokig kerültem őt (szégyelltem tudatlanságomat), noha betartotta szavát, s nagyvonalúan elvállalta szakdolgozatom témavezetői tisztjét, ami elméletileg azzal járt

(volna), hogy havonta, kéthavonta legalább egyszer „konzultálni” illet (volna) vele, töviről hegyire beszámolni „kutatásaim” állásáról. Ehelyett továbbra is csak piszmogtam a dologgal jó másfél évig, s a szakdolgozati órákat messze elkerültem. Csak és kizárólag Szabad György nagyfokú toleranciája és vele született empátiája magyarázhatja, hogy miért nem szakította meg velem a meddőnek tetsző „együttműködést”. Aztán ’72 nyarán egyszerre érdekelni kezdett az ügy. Novemberben – életemben másodszer – Bukarestbe utaztam. A velem pontosan egyvívású, szalárdi eredetű Szilágyi N. Sándorral, a leendő híres kolozsvári nyelvészprofesszorral és a még szatmári kisiskolásként megismert, különben szintén az Eötvös Collegiumban végzett Zirkuli Péterrel laktam egy szobában a város szélén. Beáramtam magam a Román Tudományos Akadémia könyvtárába. S bár akkor még nem jutottam be a könyvtár gazdag 19. századi anyagot őrző kéziratárába s az egyik legfontosabb korabeli, a magyar–román együttélés távlati szemszögéből (elméletileg) *perdöntő* Kogălniceanutól származó politikai röpiratot²⁴ – állagromlás ürügyén – nem kaptam kézhez, találtam némi forrásanyagot is. És aztán jött egy újabb, még az addiginál is nagyobb szerencse: Szabad professzor 1973. január elején hivatott, s közölte: az Országos Levéltár nemrégiben vette meg a kalandos sorsú, Franciaországból *hazakerült Klapka-hagyatékot*, amelyet célszerű volna átnézniem. Rögtön adott is egy ajánlólevelet, ha jól emlékszem, Iványi Emmához (1915–1995), hogy az anyag tanulmányozásába bevezessen. Azt persze csupán utóbb tudtam meg, hogy Szabad György és még néhányan (Lukács Lajos bizonyosan) már korábban átfésülték a dossziékat, de a román vonatkozású dokumentumokkal – legalábbis társadalomtörténeti vonatkozásban – nemigen tudtak mit kezdeni. Nekem viszont távolodó gyermekkorem mélyen rögzült máramarosi s avas-vidéki román reminiscenciái és a Román Tanszéken időközben mégiscsak összeszedett alapismeretek okán már volt/lett némi fogalmam a – nevezük így – *román jelenségről*. Nem voltam már teljesen *outsider*. Így eshetett, hogy Szabad György önzetlenségéből egy abszolút szűz terület egyszerűen az ölembe hullt. Kiderült, hogy a hagyatékban rendkívül érdekes – főként francia nyelvű – levelek, feljegyzések, jelentések, elemzések, kimutatások vannak garmadával Havasalföldről, Moldvából, Konstantinápolyból, Bukarestből, Genfől, Genuából, Londonból, Párizsból.

Mert, hála Doba László hatékony közbelépésének, az idő közben meghozta a franciatudást is: 1971 szeptemberében beiratkoztam az Eötvös Kollégiumban egy kísérleti jellegű, „audiovizuális”, intenzív francia kurzusra a román kultúra francia összefüggései megismeréséért. Főként néhai Nemes Tibor (1938–2011) erőfeszítéseinek köszönhetően egy évvel később tudtam már olvasni franciául, no meg a román, az olasz és a latin után ez nem is volt különösebben nehéz.²⁵ A nemritkán gót betűs, német nyelvű, kézírásos leveleket és egyéb dokumentumokat meg Ress Imre és Miskolczi Ambrus segítette megfejteni. Ugye nem kell mondanom: ők is Szabad-tanítványok voltak, és azok is maradtak.

S ugyanitt illik megemlítenem, hogy első, 1981 decemberében megjelent rangosabb publikációm a magyar reformkor nagyjaival történelmileg teljesen egyenrangú, román ún. „negyvennyolcas generáció” szociológiai hátteréről s politikai beidegződéseinek „bizantinusi” gyökereiről – a „klasszikus” *Mozgó Világ* történeti rovata vezetőjeként – ugyancsak egy neves Szabad-tanítvány, Gergely András „rendelte”, s biztos kézzel meg is szerkesztette. Olyannyira, hogy a szakdolgozatomra épülő „kisdoktori” disszertációból kinövő első kötetemnek is ő a „keresztapja”: az általa megjelentetett esszé²⁶ lett a könyv első fejezetének törzsanyaga, sőt még a kézirat kissé poétikus (de nagyon kifejező) *Együtt vagy külön utakon* főcímét²⁷ is ő adta!

Ugyancsak szervesen ide tartozik, s megint csak nagyon jellemző Szabad György emberi nagyságára, hogy tanítványai szakmai előrejutását állandó figyelemmel kísérte, külhoni kapcsolatépítésüket nagyvonalúan támogatta. Amikor például megtudta, hogy 1982–1983 folyamán hosszabb párizsi kutatói ösztöndíjat szereztem, azonnal üzent, és kérés nélkül egy ajánlólevelet nyújtott át nekem, amely Charles Kecskemétié, a Nemzetközi Levéltárs Szövetség Titkársága vezetőjének volt címezve.²⁸ Utóbb derült ki, hogy korántsem véletlenül, hiszen Kecskeméti Károly ma is büszkén vallja Szabad-tanítványnak magát, alighanem épp ő volt az első, aki 1954–1956 között a hajdani fiatal adjunktus irányításával írta és 1956 nyarán védte meg szakdolgozatát.²⁹

Itt most megállok, két okból is: a) mert remélem, hogy az eddigi számvetésből is nyilvánvaló, ki indított el a historikus pályán, és kik befolyásolták meghatározó módon, illetve önzetlenül segítettek, egyengették mindmáig annak alakulását, formálódását: *Szabad György és tanítványai!*³⁰ S nem rejthetem azt sem véka alá, hogy 1988 szeptemberében (ti. a „második lakihegyi találkozáson”) – egyébként minő „véletlen”: megint csak főként egy kiváló Szabad-tanítvány: Kovács István ösztökélésére³¹ – aligha lépek be az akkor még magát „mozgalom-

ként” meghatározó Magyar Demokrata Fórumba, ha nem tudom/látom, hogy annak vezetőségében Szabad György is ott tevékenykedik. Mi több, történelmileg ő az egész mozgalom eszmeiségének – néhai Antall József (1932–1993) mellett – a másik megalapozója. Ha ő merete vállalni a „feladatot” – gondoltam –, mi, a tanítványai se adhatjuk alább. Következésképpen az említett Kovács István, Gergely András, Erdődy Gábor és Jeszenszky Géza társaságában nem kerülök be a Fórum Kültügyi Bizottságába, s nem próbálhatom ki magam – persze már az MDF 1990. április 8-i választási győzelme és az Antall-kormány hivatalba lépése után – a külügyi pályán sem.³² Vagyis életem további, igen szerencsésnek mondható alakulásában ismét Szabad György volt számomra az „iránytű”.

Egy szónak is száz a vége: ha most rá emlékezve, történészi és diplomata pályámra visszatekintek,³³ se szeri, se száma azon kollégáknak és pályatársaknak, akiket ő fedezett fel, s indított el útjukon. Hál’istennek nagyon sokan itt vannak/lehetnek még közöttünk: nagyrészt barátaim. Az én szakmai karrierem kacsaringós ösvényein (s olykor zavaros hullámain) többnyire ők töltötték be a (rév)kalauz szerepét a veszélyes vizeken. Egyikükben sem csalódtam soha.

De a szilárd tájékozódási pont, a valódi *világítótorony* mindnyájunk számára Szabad György volt.

*

Epilógus 1: '72–73 fordulóján aztán minden erőmet összeszedve bármiféle előzetes tanulmány, stílusgyakorlat nélkül összeütöttem egy diplomamunkát. Címe Kogălniceanu és Magyarország volt,³⁴ amelyről utólag kiderült, hogy az évfolyam sikerültebb szakdolgozatai közé tartozik; ennek rövid ismertetése lett egyben első szerény „tudományos” publikációm is.³⁵ Meglepődtem – Szabad György pedig, aki, mint már utaltam rá, addigra hanyagságom miatt szinte biztosan „leírt” engem – talán még jobban.

Ha jól emlékszem, 1973. március végén üzent, hogy keressem fel egyetemi dolgozószobájában. Torkomban dobogó szívvel kopogtam be hozzá, ám ő szokásos, jóvialis mosolyával fogadott: „*Fiatalember: ha maga rendszeres edzésmunkába fog – utalt általa is jól ismert, elvetélt futballista-kísérleteimre –, talán még (hivatásos) történész is lehet*”; mindenesetre már is „*megmutatta oroszlánkörmeit*”, mondta biztatóan. Aztán, amikor nagyjából két hónappal később, 1973. május 17-én az egyetemi indexbe beírta a „*jeles*”-t, kezét nyújtott, s felajánlotta a tegeződést.

Így történt. Nem az én tisztem eldönteni, igazat beszélt-e. Műveink, történészi tevékenységünk, „munkásságunk” objektív megítélése – *mindnyájunké!* – az utókor feladata. De az bizonyos, hogy az *magyari történészé*h küszöbét ott és akkor léptem át.

*Epilógus 2: Erre a dolgozatra, továbbá a MOL Kossuth-emigrációs iratanyagának, különösen a Klapka-levelezésnek 1976–1980 közötti módszeres átrostálásából született egyetemi doktori disszertációra³⁶ alapozott, főntebb már említett *Együtt vagy külön utakon* című kötetemre épült – az 1982 és 1986 között elvégzett párizsi, nizzai és krakkói levéltári kutatási eredményeimet is hasznosítva – *Nemzetfogalom és nemzetstratégiák* című kandidátusi disszertációm, amely azonos címmel 1993-ban magyarul,³⁷ rövidített változatban pedig egy évvel korábban angolul³⁸ is megjelent.*

S hogy mire is jutottam a Szabad György által inspirált kutatásaim summájaként? Nem igaz az, amit sokan gondoltunk, hogy a magyar történelmi fejlődéshez, a magyar mentalitáshoz az erdélyi románság áll a legközelebb. Ez a moldvaira sokkal inkább igaz. A magyar társadalomfejlődésnek, az erdélyi integrációs-asszimilációs folyamatoknak, bármennyire meglepőnek tűnjék is ez, lényegében a *moldvai a valódi tükörképe*. Ez hasonlít leginkább az általános magyar nemzetfejlődés stratégiájához és különösen annak modelljéhez, mintázatához. A nemesi típusú közép-európaias modell ez, kis keleti (orosz) beütéssel, de erős lengyeles-magyaros (rendies) vonásokkal. Emiatt volt-lehetett szerintem annyira nagyfokú a rokonszenv a Kossuth-emigráció kis- és középnemesi, arisztokratái és a moldvaiak: Cuzák s főként Kogălniceanu között. Az egy banalitás, hogy igaz párbeszéd csak szociológiailag azonos vagy hasonló szintű, illetve mentálisan egymáshoz közel álló nézeteket képviselő társadalmi kategóriák képviselői között lehetséges. Ez akkor – a múlt század derekán – még megvolt, és ezért nagy kár, nem csupán a román–magyar viszony, hanem az egyetemes román fejlődés szempontjából is, hogy ez a szerintem „legeurópaiasabb” román társadalomtörténelmi fejlemény, a *moldvai* perifériára került, s ma már a szociológiai alapképletét, mentális irmagját sem volna könnyű megtalálni. A magyar és a közép-európai társadalomalakulástól épp az az irányzat a legidegenebb, mely végül is a román történelemben dominánssá vált, a havaseltőléniai (balkáni, kisázsiai-bizánci hagyományokat ötvöző) *álpolgári fejlődés*, mely dinami-

kusságában, ügyességében és az ottomán nagypolitika bizánci vétetésű fogásait briliánsan alkalmazva szert tett az erdélyi magyar társadalomfejlődés visszajaként értelmezhető, az ottani görög katolikus (unitus) román értelmiség által kifejlesztett sérelmi doktrínára – a kontinuitás tanára –, ezt különösebb nehézség nélkül integrálta saját értékrendszerébe, fogalomkészletébe s *kivált retorikájába*, s ezáltal olyan heveny és szervezen kapcsolódó ideológiai-történelmi-szociológiai-mentális képződmény jött létre, mely mindmáig meghatározza a román történelmi fejlődést, politikai gondolkodást, illetve annak reflexeit és dinamikáját.³⁹ Ráadásul, ismétlem – s ez a magyar–román megbékélés perspektívájából még szomorúbb –, teljesen elsorvasztotta a román történelmi fejlődés és a román–magyar szótértés szempontjából meghatározó (és ígéretes) moldvai kezdeményeket,⁴⁰ amelyeknek épp Mihail Kogălniceanu volt az egyik legeredetibb megtestesítője s minden bizonnyal a legpregnansabb képviselője. Ő volt az, aki – Cuzával együtt – a magyar köznemesi attitűdhöz alkatilag/tipológiailag legközelebb álló moldvai polgári érdekű középbajárságból származván a legtöbb megértést tanúsította a magyar emigráció törekvései iránt, s adott esetben (szerencsésebb külpolitikai konstellációban) valószínűsíthetően – s minden jel szerint⁴¹ – akár jóval tovább is elment volna a magyar politikai vezetéssel Erdély és a „Kárpátokon túli román testvérek” jövőbeni sorsáról folytatott egyezkedésekben, mint bármelyik másik vezető román politikus.⁴²

Szabad György hajdani „problémaérzékenysége” (úgy is mondhatnók: történelmi intuíciója) ezzel, hitünk szerint, bizonyítást nyert.

■ JEGYZETEK

1. Eötvös kollégiumi éveimről (1968–1973) és Szabad Györggyel való kapcsolatmról már korábban is megemlékeztem egy 1993 karácsonyan Bíró Bélának adott, *Az ideális „asszimiláns”, avagy a „feladat”* c. interjúban, amely – 58 pszeudolábjegyzettel ellátott, jelentősen bővített formában – kötetben itt érhető el: Borsi-Kálmán Béla: *Polgárosodott nemes avagy (meg)nemesedett polgár. Írások a „nemesi polgárosodás” témaköréből*. Jelenkor Kiadó, Pécs, 2002. 223–292. Itt jelzem azt is, hogy e szöveg némely részeit innen emeltem át, és gondoltam/formáltam tovább (a továbbiakban: B-KB 2002).
2. Illúzióinak bizonyult kísérletemről s annak tanulságairól lásd bővebben: Borsi-Kálmán Béla: *Egy nappali tagozatos bölcsész a Fradiban*. In: *Uő: Az Aranycsapat és a kapitánya. Sorsvázlatok a magyar futballpályák világából*. Kortárs Kiadó, Bp., 2008. 135–155. (a továbbiakban B-KB 2008).
3. Igaz, az én apám fizikai bántalmazást és maradandó testi károsodást hál’istennek nem szenvedett, mint Szabad György atyja, de a hírhedt Securitate lelki terrorja a „nacionalizmussal” gyanúsított romániai magyarok ellen nem volt sokkal enyhébb az ötvenes-hatvanas évek fordulóján sem, mint *anno*, amikor a Vasgárda pribékjei verték a magyarokat és főként a zsidó-magyarokat (magyar zsidókat), s ha rosszat/rosszul szóltak (vagyis kiderült: törve beszélnek az új főhatalom nyelvét), akár a robogó vonatból is kihajították őket! (Apám szóbeli közlése.) Vö. Dénes Iván Zoltán: *Emlékeim Szabad Györgyről*. Élet és Irodalom LIX. évf., 49. sz., 2015. december 4., 8. (lábjegyzetekkel ellátott változata a világhálón itt érhető el: www.es.hu; megjegyzés: DIZ pdf-formában publikálása előtt többünknek elküldte kéziratát, amelynek eredeti címe: *Főhajtás egy nagyformátumú tudós tanár, első mesterem emléke előtt*. [Kézirat, öt lap, kelte: Budapest, 2015. július 22. november 16.], a továbbiakban DIZ).
4. A csúfos véget ért diktátor magyar kapcsolatairól lásd *Aranycorszak? A Ceausescu-rendszer magyarságpolitikája I. 1965–1974*. A kötetet összeállította és a bevezető tanulmányt írta Novák Csaba Zoltán. Pro-Print Kiadó, Csíkszereda, 2011.
5. DIZ.
6. Vö. a jelen „számadás” 36. számú jegyzetének végén lévő zárójeles tényközléssel.
7. Biztosan nem véletlen egybeesés, hogy a Szabad György alakjának szentelt emlékkonferencia és az annak ötletét adó, tanítványai egy csoportja által írt és szerkesztett 1984-es tisztelegő kötet címében is szerepel ez a szókapcsolat. (Vö. *A magyar polgári átalakulás alapkérdései. Tanulmányok Szabad György 60. születésnapjára*. Szerk. Dénes Iván Zoltán – Gergely András – Pajkossy Gábor. ELTE Bölcsészettudományi Kara, Bp., 1984.)
8. Vö. B-KB 2002 (különösen 224–225; 227, 232–236 [és a hozzá tartozó áljegyzetek.]; 238–239.).
9. Lásd bővebben B-KB 2002. 235.
10. Ez akkoriban még ritkaságszámba ment: az újabb nagy „transzilván exodus” 1974 augusztusában indult Páskándi Géza áttelepülésével. (Vö. B-KB 2002. 262–263. [a 35. sz. jegyzetben].)
11. Mindhárman 1946-ban születtek, de nem voltak csoporttársak: NJZS: 1965–1970, GA: 1964–1969, míg DIZ: 1966–1971 között volt az ELTE hallgatója. Itt köszönöm meg DIZ-nek, hogy a kéziratba került tárgyi tévedésekre és egyéb pontatlanságokra felhívta a figyelmemet, és korrigálta is azokat (B-KB).
12. DIZ.
13. Lásd ehhez Pál Zoltán: *Az Eötvös Kollégium. Elitképzés a népi demokráciában 1956–1984*. Kairosz, Bp., 2013.
14. Lásd erről Deák Éva: *Az Eötvös Collegium viták és támadások keresztüztüében*. In: *Szabadon szolgál a szellem. Tanulmányok és dokumentumok a száz esztendeje alapított Eötvös József Collegium történetéből 1895–1995*. Szerk. és a dokumentumokat vál. Kósa László. Kiadta az Eötvös Collegium megbízásából a GIFT Kft., Bp., 1995. 139–144. Vö. *Ahol a maximum volt a minimum. Emlékezések a régi Eötvös Collegiumra*. Sajtó alá rendezte Kelevéz Ágnes. ELTE Eötvös József Collegium – Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 2007. (például 25–26., 227–231.)

15. Pedig egy (tudtomon kívüli) „ellenlábassom” (maga is DB, továbbá MSZMP-tag!) külön is szót kért, és nevesítve proponálta eltanácsoláson, azt hangoztatva – s ez lényegében igaz is volt –, hogy „nem csinál semmit”; továbbá: „csak él bele a világba”. Az, hogy ezt is „megúsztam” az életemet végigkísérő jótékony „véletlenek” egyike: a Diákbizottság elnöke, Doba László megvetozta a „javaslatot”: vezetett Fradi-drukker volt, gyakran még az edzésekre is kijött néhány felsős kollégista társával, s bár csak látásból ismertük egymást, bizonyára imponált neki, hogy Albert, Novák, Rákosi, Páncsics, Szűcs, Juhász és a többiek társaságában lát a gyakorlásokon. (A mintegy másfél évtizeddel később szerzett értesülésért az ominózus DB-ülésen jelen lévő Röss Imrének tartozom köszönettel, aki, bár szakdolgozatát Diószegi Istvánhoz írta, s így „papíron” nem Szabad-tanítvány, mégis igen közel áll a „Szabad-iskola” szellemiségéhez, hiszen különben nem írt volna a Szabad György 60. születésnapjára szerkesztett tisztelegő kötetbe. Lásd emez számadás 7. sz. jegyzetét.)

16. A sok játékosársam emlékezetében megragadt megmáshíthatatlan *verdiktet* maga Albert Flórián (1941–2011) mondta ki 1969. május végén, nem sokkal végzetesnek bizonyuló koppenhágai térdműtője előtt. A számomra valóban *sorsdöntő*, filmszerű jelenet leírását lásd bővebben B-KB 2008. 142–143. [Vö. B-KB 2002. 267–268. [a 42. sz. jegyzetben.]]

17. „nacionalista elfogultságú, s a fától nem látja az erdőt”. Kosáry Domokos véleményét idézi (forráshellyel együtt) DIZ.

18. Mivel az emlékkonferencia szervezői felkérésükben kifejezetten bátorítottak bennünket az „önhistoriográfiát” megközelítésre közös mesterünk reánk gyakorolt szellemi hatása minél alaposabb kifejtésére, nem tudom megállni, hogy ne rögzítsem: e „számadás/számvetés” szerkesztése közben rémlett fel bennem: nagyon is lehetséges (csupán nem jutott el eddig a tudatomig), hogy boldogult Vajay Szabolcs (1921–2010) mellett Szabad György (1924–2015) volt a másik őstípusa s ösztönös mintája 2002-es kötetem címének, mármint a *Polgárosodott nemes avagy (meg)nemesedett polgár* című könyvemnek. Az egyik pólus, Vajay volna az „elpolgárosodott nemes”, míg Szabad György testesítene meg a másik „oldalt”, ti. a „megnemesedett polgárt”. Mivel azonban „oldalak” *nincsenek*: csak a kétféle eredetű, de egyfajta értékrendszer (a „rég”i nemesi és a „modern” polgári harmonikus összedolgozása, ötvözete) van, *továbbá*, napi *feladat* gyanánt: *munka és minőség*, a XIX. századi vétetésű *magyar progresszió* eltökélt folytatása az egyszer talán valóban megvalósítható nyugati (*citoyen* típusú), valóban polgári jellegű magyar középosztály megteremtése érdekében. De ez nyilván odobb van még. Ám azon, e „felvetés” jegyében is, eltöprenghetünk, miért van viszonylag olyan kevés akadémikus a Szabad-tanítványok és egyáltalán a „Szabad-iskola” képviselői között. (Lásd ehhez Borsi-Kálmán Béla: *Védírat az örök névtelenek ügyében. Elfoglult gondolatfüzérék egy „ismeretlen szerző” [Szabolcs de Vajay] „Önéletrajzáról”*. In: B-KB 2002. 145–181.)

19. Szabad György: *A történetész felelősségéről*. Tiszatáj XXVIII. évf. 6. sz., 1974/június, 3–7.

20. DIZ.

21. A román szakirodalomban az 1918/1920-as nagyarányú hongyarapodás neve: „*reîntregirea națională*” (B-KB).

22. Lásd erről bővebben B-KB 2002. 225–226. (és a hozzá tartozó jegyzetek).

23. Erről, lényegében a francia típusú nemzetté válás román változatának egyfajta diadalaként, lásd legújabbban Lucian Boia: *Cum s-a românizat România*. Humanitas, Buc., 2015. (különösen 110–112; 127–128. Napjaink külföldön legismertebb, de hazájában viszonylagos szókimondása s „tabudöntőgetése” következtében „megosztó személyiségnek” számító bukaresti professzor így összegzi a magyar és a román nemzetépités százötven éves rivalizálásának végeredményét: „A magyarok elveszítették az Erdélyért folyó csatát. Mindaz, amire jelenleg vállalkoznak, nem Erdély meghódítására irányuló offenzíva, hanem védelmi harc, hogy mentsek a még menthető a magyar kisebbségből és annak identitásából.” (127.)

24. Mihail Kogălniceanu: *Interpelațiunea privitoare la expulșarea Românilor de peste Carpați adresați guvernului* [Interpelláció a kormányhoz a Kárpátokon túli románok kitoloncolása ügyében]. Buc., 1886. A brosúrát többször is kikértem, sőt a Központi Állami Könyvtárba is elmentem, de nem jártam sikerrel: az Akadémia nagyolvasójába „megrongálódott” (*deteriorat*) pecséttel jött vissza a kéréslap, míg a másik könyvtárban „kötészetben van” (*la legat*) címen utasítottak el. (Amikor pár hónappal később Zirkuli Péter jóvoltából a teljes szöveghez hozzájutottam – kézzel kimásolta egy fondorlatos módon megszerzett példányból –, kiderült, hogy az egyik legnevesebb román történész, Dan Berindei által összeállított Kogălniceanu-szöveggyűjteményben közölt változat – bár a szerkesztők jelölték a szövegcsontkítást – a „felreértésekre” (értsd: a magyar–román együttélés *egy másfajta* interpretálására) alkalmas részek kimaradtak. Vö. Mihail Kogălniceanu: *Texte social-politice alese*. Volum alcătuit de Dan Berindei (coordonator), Leonid Boicu, Nicolae Ciachir, Matei Ionescu, Dan Simonescu. Editura Politică, Buc., 1967. 356–368. (Sohasem számoltam meg, de becslésem szerint a szöveg egyharmada hiányzott – B-KB.)

25. Vö. B-KB 2002. 235–238.

26. Borsi-Kálmán Béla: *A román reformnemzedék bölcsőjénél. Mozgó Világ* 1981. december. 74–81.

27. *Együtt vagy külön utakon. A Kossuth-emigráció és a román nemzeti mozgalom kapcsolatának történetéhez*. Magvető Kiadó, Bp., 1984.

28. A Conseil International des Archives (ICA) irodája az Archives Nationales főépületében (50, rue des Franc-Bourgeois, 75003 Paris) volt, a Marais negyedben. Károly itt és a környékbeli bisztrókban vezetett be a francia levéltárak rejtelseibe. Persze nem csak engem: Szabad György több más tanítványát, például Miskolczy Ambrust is elküldte „párizsi emberünkhöz” másokkal; így Dénes Iván Zoltánnal, Pálmány Bélával és Gergely Andrásal ugyanezen az „alapon” később ismerkedett meg; idővel persze a szakmai kontaktusból mély barátságok szövődtek. Ezek kézzel fogható „eredménye” az a (többnyelvű) tisztelegő kötet, amelyet három Szabad-tanítvány állított össze az „első Szabad-tanítvány” 80. születésnapja tiszteletére, és a szerkesztőkön kívül a „Szabad-iskola” több más kiváló tagja (Frank Tibor, Pajkossy Gábor, Pálmány Béla és Röss Imre) is szerepel benne. Vö. *Homályzónák* /

- Zones d'ombre. Felvilágosodás és liberalizmus / Lumières et libéralisme. Tanulmányok Kecskeméti Károly 80. Születésnapjára / Mélanges offerts à Charles Kecskeméti pour son 80e anniversaire.* Szerk. Borsi-Kálmán Béla – Dénes Iván Zoltán – Ferge Zsuzsa – Miskolczy Ambrus. (Az *egyelőre e-book formájú*, 324 oldalas kötet elérhető az Országos Széchényi Könyvtár (<http://www.oszk.hu>) és a Bibó István Szellemi Műhely (<http://www.bibomuhely.hu>) honlapján.
29. Kecskeméti Károly: *Tök község parasztsága az Urbáriumtól az úrbéri perek végéig, 1770–1879.* Töki Helytörténeti Füzetek 1. Petőfi Emlékkönyvtár és Művelődési Ház, Tök, 2009. 110 lap (és iratmásolatok).
30. Akár slusszpoénak is beillik, hogy amikor 2007-ben – nagydoktorrá avatásom után nagyjából egy évvel – *Őt nemzedék, és ami előtte következik. A temesvári Levente-pőr: 1919–1920* (Noran Kiadó Kft, Bp., 2006.) címmel megjelent, 2006. június 30-án megvédett akadémiai doktori értekezésemet habilitációra benyújtottam az ELTE-n, az ahhoz elengedhetetlenül szükséges *Habitusvizsgálat Borsi-Kálmán Béla habilitációs eljárása kapcsán* című, három és fél oldalas ajánlás szerzője Gergely András, míg a *Vélemény Borsi-Kálmán Béla habilitációs pályázatáról Őt nemzedék, és ami előtte következik... című disszertációjáról* több mint négylapos okiraté Miskolczy Ambrus, aki az eredetileg *A bánsági nemzeti identitás problémái az 1918-as rendszerváltás után* főcímű akadémiai „doktori értekezés” egyik opponense is volt Szász Zoltán, néhai Gergely Jenő (1944–2009) és Arday Lajos társaságában. (A bizottság elnöke különben Ormos Mária akadémikus volt.) Vagyis megint két Szabad-tanítvány és két barát – döntő szerepben!
31. Úgy emlékszem, hogy Kósa László főntebb már szóba hozott, „bűjtatott” szemináriumán ismerkedtem össze a szintén erőteljes „vidéki hajszalgyókerekkel” bíró, de már (egyidejűleg) „pesti srácként” egyaránt „szocializálódott” Kiss Gy. Csabával és a „lengyeles” Kovács Istvánnal is. (Vö. Kovács István: *A gyermekkor tündöklete. Korai önéletrajz.* Kortárs Könyvkiadó, Bp., 1998. című, Déry-díjas s az „Év Könyve” minősítést is kiérdemelő csodaszép regényével.) Csaknem két évtizeddel később, 1987–88 fordulóján ugyancsak ők ketten „verbuváltak” az akkoriban alakulgató – számomra a 19. századi nemesi szabadelvűség (a „nemesi polgárisulás” eszméisége) szerves folytatásának tetsző – MDF amúgy nem túl népes (s egyáltalán nem „népies”), „nemzeti liberális” csoportjába. (B-KB 2002. 287–288. [a 45. sz. jegyzetben.]
32. Hely hiányában ismét csupán jelezni tudom: bukaresti (1990. október 25. – 1995. június 15.) és első párizsi misszióm (1999. március 5. – 2003. augusztus 15.) kivitelezésében és jótékony befolyásolásában ugyanannak a Nagy József Zsigmondnak jutott kulcsszerep – immár a KÜM Személyzeti Főosztálya vezetőjeként –, aki 1968 nyarán Eötvös-collegiumi felvételemet támogatta, most pedig a kihelyezési okmányokat aláírta. Harmadik, egyszersmind utolsó párizsi kiküldetésem (2011. szeptember 15. – 2015. augusztus 7.) tető alá hozásában pedig egy „tisztelhetlen Szabad-tanítvány”: barátunk és ugyancsak E-collegista társunk, Bába Iván – a külügyminisztérium közigazgatási államtitkáráként –, „bábáskodott”.
33. Első két külhoni misszióm tanulságait, továbbá a magyar–román (román–magyar) viszonyról s annak távlatairól történésként és gyakorlati diplomataként kialakított véleményemet (egy alapos „önhistoriográfiai” összefoglalóval együtt) egy eredetileg román nyelven 2005 májusában Bukarestben Gabriela Adameşteanunak adott interjúban próbáltam összegezni: *Valamiféle új Klapkának gondolom magam, írástudó-diplomatának.* Kötetben itt érhető el: Borsi-Kálmán Béla: *Nemzetstratégiák. Politológiai és társadalomlélektani esszék, tanulmányok a román–magyar (francia), a szlovák(ceh)–magyar, a francia–amerikai és a német–francia viszony történetéből.* Méry Ratio – Kisebbségért Pro Minoritate Alapítvány, Bp., 2013. 303–321.
34. Lásd Kálmán Béla [V/2. (tanulócsoport)]: *Kogălniceanu és Magyarország.* Szakdolgozat. Bp., 1973. Bíráló tanár: dr. Szabad György egyetemi tanár. A *Bevezetés* kétoldalas volt, a főszöveg terjedelme kerekken nyolcvan, míg a jegyzetanyag 47 lapot ölelt fel, amely valamivel több, mint egyharmada a teljes dolgozatnak.
35. Lásd ACTA IUVENUM *történelem '73. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara KISZ-Szervezetének Tudományos Kiadványa. Történelem.* Felelős szerk. Donáth Péter, előszó H. Balázs Éva. Bp., 1973. 1. sz. 159–160. A kiadvány egyik lektora – H. Balázs Éva, Balázs Györgyné, G. Bolla Ilona, Mócsy András mellett –, „Szabad György egyetemi tanár” volt.
36. Kálmán Béla: *A magyar emigráció és a Dunai (Egyesült) Fejedelemségek (1859–1870). Egy elvetélt magyar–román megegyezési kísérlet történetéhez: 1864.* Bölcsészdoktori disszertáció (Bevezetés 1–5; főszöveg: 6–180; jegyzetek: 1–110.) Bíráló tanárok: dr. Diószegi István egyetemi tanár; dr. Perényi József egyetemi tanár; dr. Kun Miklós egyetemi docens. (Itt illik megjegyezni, hogy „logikusan” Szabad Györgyhez szerettem volna írni egyetemi doktorimat is, de első mentorom, már nem tudom milyen indokkal, udvariasan elhárította kérésemet.)
37. *Nemzetfoglalom és nemzetstratégiák. A Kossuth-emigráció és a román nemzeti törekvések kapcsolatának történetéhez.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1993. (a továbbiakban B-KB 1993.)
38. *Hungarian Exiles and Romanian National Movement, 1848-1867.* Highland Lakes, New Jersey, 1991[1992]. Columbia University Press (Atlantic Studies on Society in Change, East European Monographs) XVI. + 333 p.
39. Lásd erről ismételt Lucian Boia professzor jelen „számadás” 23. jegyzetében feltüntetett művét és annak végkövetkeztetését.
40. Vö. *Kandidátusi értekezés tézisei Borsi-Kálmán Béla: Nemzetfoglalom és nemzetstratégiák. A Kossuth-emigráció és a román nemzeti törekvések kapcsolatának történetéhez c. kandidátusi értekezéséhez.* Bp., 1990. Felelős kiadó dr. Hunyadi György (Készült az ELTE Sokszorosító üzemében) (Kandidátusi értekezés tézisei) 1–3.
41. A 24. számú jegyzetünkben már hivatkozott 1886-os interpellációja (jóllehet annak politikai szándéka – az akkori Ion Brătianu-kormány megbuktatása – tényleg vitathatatlan) érvrendszerében számos olyan mozzanat van, amely erre utal(hat). Nem csoda, hogy a román történetírás – politikai pamfletnek minősítve – mindmáig hajlamos jelentőségét bagatellizálni.
42. Lásd erről bővebben B-KB 1993. 195–199. (különösen 198!)